

समकालीन प्रगतिवादी नेपाली कथाका प्रवृत्तिहरू

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, मानविकी तथा सामाजिकशास्त्र सङ्कायअन्तर्गत
नेपाली विषयमा विद्यावारिधि (पीएच. डी.)
उपाधिका लागि प्रस्तुत

शोधप्रबन्ध

शोधार्थी

दिपक गौतम
नेपाली केन्द्रीय विभाग
त्रिभुवन विश्वविद्यालय

२०६३

सिफारिसपत्र

श्री दिपक गौतमद्वारा तैयार पारिएको **समकालीन प्रगतिवादी नेपाली कथाका प्रवृत्तिहरू** शीर्षकको यस विद्यावारिधि शोधप्रबन्धमा समकालीन प्रगतिवादी नेपाली कथाका पृष्ठभूमि, परम्परा र प्रेरक सन्दर्भका सापेक्षतामा प्रगतिवादी नेपाली कथाको मोड-उपमोडको वर्गीकरणका साथै विभिन्न मोड-उपमोडमा देखापरेका प्रवृत्तिहरूको विश्लेषण गरिएको छ। यस समयावधिमा देखापरेका कथाकारहरू र कथाहरूको विस्तृत विवरण प्रस्तुत गर्दै समकालीन प्रगतिवादी नेपाली कथाका प्रवृत्तिगत प्राप्तिहरूको लेखाजोखाका दृष्टिमा यो विद्यावारिधि शोधप्रबन्ध तथ्यसमेत एवं आधिकारिक अध्ययनका रूपमा रहेको छ।

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र संकायअन्तर्गत राजनीतिशास्त्र विषयमा श्री बालचन्द्र मिश्रले **दक्षिण एशियामा कम्युनिष्ट पार्टीहरूको विकास र भूमिका : नेपाल सन्दर्भ एक अध्ययन** शीर्षकको प्रस्तुत शोधपत्र मेरो निर्देशनमा तयार गर्नु भएको हो। अत्यन्तै मेहनतपूर्वक तयार गरिएको यस शोधकार्यबाट म पूर्ण रूपमा सन्तुष्ट छु र यसको आवश्यक मूल्याङ्कनका लागि सिफारिस गर्दछु।

शोधप्रबन्धको स्वीकृति

श्री दिपक गौतमको **समकालीन प्रगतिवादी नेपाली कथाका प्रवृत्तिहरू** शीर्षकको यस शोधप्रबन्धलाई नेपाली विषयमा विद्यावारिधि उपाधिका निमित्त हामी सिफारिस गर्दछौं ।

स्वीकृति प्रदान गर्ने शोधप्रबन्ध समिति

प्रा.डा. देवीप्रसाद गौतम
शोधनिर्देशक

प्रा.डा. दयाराम श्रेष्ठ
शोधविशेषज्ञ

प्रा. राजेन्द्र सुवेदी
शोधविशेषज्ञ

कृतज्ञता-ज्ञापन

समकालीन प्रगतिवादी नेपाली कथाका प्रवृत्तिहरू शीर्षकको यो शोधप्रबन्ध मैले मेरा आदरणीय गुरु एवं नेपाली भाषासाहित्यका विद्वान् प्रा.डा. देवीप्रसाद गौतमको निर्देशनमा तयार पारेको हुँ । स्नातकोत्तर तहको अध्ययनदेखि नै मैले उहाँबाट नै अनुसन्धान तथा भाषा-साहित्यसम्बन्धी अध्ययनका लागि आधारभूत ज्ञान, सीप तथा अभिप्रेरणा प्राप्त गरेको हुँ । यस शोधकार्यको शीर्षक छनोट, अध्ययन तथा लेखनका लागि पनि आदरणीय गुरुद्वारा स्पष्ट, बौद्धिक तथा प्राज्ञिक निर्देशन प्राप्त भएको छ । अत्यन्त व्यस्तताका बीच आफ्नो अमूल्य समय, विद्वतापूर्ण निर्देशन तथा अन्तर्बाह्य लेखन र उत्प्रेरणाबाट यो शोधकार्य यस रूपमा आएकोमा यसका निमित्त गुरुवरप्रति हार्दिक कृतज्ञता ज्ञापन गर्दछु र आदरणीय गुरुवरप्रति सधैं आभारी रहनेछु ।

सामाजिक उत्तरदायित्वपूर्ण यस शोधकार्यको विषय-विशेषज्ञका रूपमा मेरा श्रद्धेय गुरु प्रकाण्ड विद्वद्वर तथा नेपाली आख्यान क्षेत्रका प्रसिद्ध समालोचक प्रा.डा. दयाराम श्रेष्ठबाट महत्त्वपूर्ण प्राज्ञिक तथा विषयगत परामर्श पाएको हुँ । त्यसरी नै अर्का शोधविशेषज्ञ मेरा आदरणीय गुरु प्रकाण्ड विद्वान् तथा नेपाली आख्यान क्षेत्रका चर्चित समालोचक तथा निबन्धकार प्रा. राजेन्द्र सुवेदीबाट शोधकार्यकालमा प्राप्त सरसल्लाह तथा उत्प्रेरणाबाट यस शोधकार्यले यो रूप प्राप्त गरेको हो । यसका निमित्त गुरुद्वयप्रति हार्दिक कृतज्ञता-ज्ञापन गर्दछु र उहाँहरूबाट प्राप्त ऊर्जाशील सरसल्लाह भविष्यमा गरिने शोधकार्यका लागि आधार हुनेछ, भन्ने विश्वास लिएको छु ।

यस क्षणमा मलाई पढीलेखी ज्ञानी बन्नुपर्छ भन्ने, त्यस भनाइलाई व्यावहारिक रूप दिन हृदयतः सदासर्वदा प्रयत्नशील, मेरो व्यावहारिक जीवनका सबैभन्दा आदर्श मेरा बाबा स्वर्गीय खगेश्वर गौतम उपाध्याय तथा आमा स्वर्गीय डम्बरा गौतम उपाध्यायप्रति हार्दिक श्रद्धाञ्जली अर्पण गर्न चाहन्छु । समय, सहयोग तथा सद्भाव दिएर मेरो अध्ययनकार्यको पछिल्लो प्रहरमा भरथेग गर्नुभएकी मेरी सासु स्वर्गीय भागरथी कँडेलप्रति पनि हृदयतः भावपूर्ण श्रद्धाञ्जली अर्पण गर्न चाहन्छु ।

मेरो शोधविषयको मूल स्रोतका पनि स्रोत-स्रष्टाहरू रमेश विकल, गोविन्दप्रसाद लोहनी, भवानीप्रसाद शर्मादेखि हरिहर खनाल, पारिजात, खगेन्द्र संग्रौला, ऋषिराज बरालहुँदै पछिल्लो समयका केशरी अम्गाई तथा पृथ्वीबहादुर सिंह समेतलाई र तिनीहरूका कथाहरूमाथि समालोचना गरिदिने र प्रगतिवादी कथाकारका रूपमा स्थापित गरिदिने समालोचकहरूप्रति पनि आभारी छु । यसरी नै शोधकार्यका समयमा विभिन्न रूपले सहयोग तथा सद्भाव प्रदान गर्नुहुने मेरा सहोदर दाजुहरू भुवनेश्वर गौतम उपाध्याय, भीमकान्त गौतम उपाध्याय, आदरणीय ससुरा हीरालाल कँडेल, जेठानहरू श्यामलाल कँडेल, यामलाल कँडेल, भेरीका अग्रज साहित्यकार लीलाधर गौतम, देवेन्द्र वि.सी., जीवेन्द्रदेव गिरी, महेन्द्रप्रसाद गिरी, मधुसूदन गिरी, मित्रहरू

टीका पोखेल, बलभद्र भारती, खगेन्द्र थापा, विष्णुप्रसाद शर्मा उपाध्याय, नवराज कँडेल, नारायण गौतम, सुकुम शर्मा, नेत्रमणि चालिसे, गणेश ढकाल, रामकृष्ण महर्जन तथा जन उमावि एवं प्रलेस सुर्खेतजस्ता संस्थाहरूप्रति उत्तिकै आभारी छु । यस क्रममा गुरुआमा मुना गौतमबाट हरबखत प्राप्त प्रेरणा तथा स्नेह मेरा निमित्त चिरस्मरणीय रहने कुरा पनि म हृदयदेखि नै व्यक्त गर्दछु ।

मेरो यस अध्ययन कार्यमा समय, साधन र समुचित पारिवारिक वातावरण जुटाइदिने मेरी जीवनसङ्गिनी डम्बरी कँडेल गौतमलाई हार्दिक धन्यवादका दुई शब्द अपुग ठान्दछु ।

यो शोधकार्य सम्पन्न गर्ने क्रममा त्रिभुवन विश्वविद्यालयको केन्द्रीय पुस्तकालय, नेकपा एमाले तथा नेमकिपाको पुस्तकालय, जन उमावि र हिमाली पुस्तकालयबाट सामग्री सङ्कलन र अध्ययनका लागि मैले ठूलो सहयोग प्राप्त गरेको छु । यसका लागि पुस्तकालय परिवारलाई हार्दिक कृतज्ञता प्रकट गर्न चाहन्छु । साथै मलाई यस तहको शोधकार्य सम्पन्न गर्ने अवसर दिनुभएकोमा त्रिभुवन विश्वविद्यालय सामाजिक तथा मानविकी शास्त्र सङ्काय तथा तत्कालीन डीन प्रा.डा. त्रिरत्न मानन्धर तथा हालका डीन प्रा.डा. रमेशराज कुँवर र सहायक डीन डा. शिशिर सुब्बा र प्रा.डा. कन्हैयाभक्त माथेमा एवं नेपाली केन्द्रीय विभाग परिवारप्रति हार्दिक धन्यवादका दुई शब्द अपुग ठानेको छु ।

मेरो यस शोधपत्रको प्रस्तावपत्रदेखि यस रूपसम्म संयम र सचेत रूपमा शोधप्रबन्धको टङ्कन र गाताबन्दीसम्बन्धी सम्पूर्ण कार्य सम्पन्न गरिदिने निर्मल महर्जन तथा निर्मल कम्प्युटरका सम्पूर्ण परिवारजनलाई पनि हार्दिक धन्यवाद प्रकट गर्दछु ।

वस्तुतः शोधकार्य गर्नु भनेको मूलतः प्राज्ञिक, बौद्धिक कार्य हो र यो सामाजिक उत्तरदायित्वको विषय पनि हो । मेरो साहित्यिक-सांस्कृतिक क्रियाकलापतिको रुचि तथा उत्तरदायित्व अनुभूत गर्नाले म यस कार्यमा संलग्न भएको हुँ । नेपाली भाषासाहित्यको उत्तयनप्रतिको मेरो प्रारम्भिक अन्तः प्रेरणा जगाइदिने सुदूर पश्चिम, विकट र भौतिक अभावमा रहेको तर लोकसाहित्यले तथा प्राकृतिक छटाले समृद्ध मेरो घर-परिवार, गाउँ-समाज तथा त्यस बेलाको रूक्मिणी साधारण माध्यमिक विद्यालय परिवार, रूकुमकोटलाई यस पलमा गहिरो रूपमा संस्मरण गर्न चाहन्छु र हृदयदेखि नै ऋणी भएको अनुभव गरेको छु । मेरा तर्फबाट यो शोधकार्य नेपाली साहित्यका अनुसन्धानका लागि प्रारम्भिक नै हो भन्दै आगामी दिनमा पनि नेपाली साहित्यको विकासका लागि शोधअनुसन्धान गरिरहने वचनप्रति हृदयतः प्रतिबद्धता व्यक्त गर्न चाहन्छु । अध्ययनका क्रममा मैले आर्जन गरेका अनुभवहरूलाई यही राख्दै प्रस्तुत शोधप्रबन्धलाई आवश्यक मूल्याङ्कनका लागि त्रिभुवन विश्वविद्यालय मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्काय कीर्तिपुर समक्ष प्रस्तुत गर्दछु ।

दिपक गौतम

सङ्क्षेपीकृत शब्द

यस शोधप्रबन्धमा सङ्क्षेपीकृत शब्दको विस्तृत शब्दरूप यसप्रकार छ :-

अङ्	-	अङ्ग्रेजी
अनु.	-	अनुवादक
ई.	-	ईस्वी सम्वत्
चौ.सं.	-	चौथो संस्करण
त्रि.वि.	-	त्रिभुवन विश्वविद्यालय
तृ.सं.	-	तृतीय संस्करण
दो.सं.	-	दोस्रो संस्करण
ने.रा.प्र.प्र.	-	नेपाल राजकीय प्रज्ञा-प्रतिष्ठान
प.सं.	-	पहिलो संस्करण
पू.	-	पूर्णाङ्क
प्र.सं.	-	प्रथम संस्करण
पृ.	-	पृष्ठ
बु.	-	बुलेटिन
रका.	-	रचनाकाल
वि. सं.	-	विक्रम संवत्
सं.	-	संवत्
संक.	-	संकलक
सम्पा.	-	सम्पादक

विषय-सूची

शोधप्रबन्धको स्वीकृति
कृतज्ञता ज्ञापन
विषय-सूची
सङ्क्षेपीकृत शब्द

अध्याय : एक शोधपरिचय

१.१	शोधशीर्षक	१
१.२	शोधशीर्षकको परिचय	१
१.३	शोधसमस्या	३
१.४	शोधकार्यको उद्देश्य	३
१.५	शोधकार्यको क्षेत्र र सीमा	३
१.६	शोधविधि	३
	१.६.१ सैद्धान्तिक आधार	३
	१.६.२ सामग्री सङ्कलनविधि	४
	१.६.३ प्रस्तुतीकरण	४
१.७	पूर्वकार्यको समीक्षा	४
	१.७.१ प्रगतिवादी नेपाली कथाको अध्ययनमा गरिएका टिप्पणीहरू	५
	१.७.२ प्रगतिवादी कथाकारका प्रवृत्ति तथा सङ्ग्रहहरूमा प्रकाशित कथाहरूबारे भएका टिप्पणीहरू	९
	१.७.३ नेपाली कथाको अध्ययनका क्रममा भएका टिप्पणीहरू	१२
	१.७.४ नेपाली साहित्यको चर्चाका क्रममा भएका टिप्पणीहरू	१५
१.८	शोधकार्यको औचित्य र महत्त्व	१८
१.९	शोधप्रबन्धको रूपरेखा	१९

अध्याय : दुई प्रगतिवादको सैद्धान्तिक आधार

२.०	विषयप्रवेश	२०
२.१	दर्शन प्रणाली	२०

२.१.१	अध्यात्मवाद	२०
२.१.२	भौतिकवाद	२१
२.१.२.१	द्वन्द्वात्मक भौतिकवाद	२२
२.१.२.२	ऐतिकासिक भौतिकवाद	२४
२.१.२.३	भौतिकवादी द्वन्द्ववादका भावहरू	२८
२.१.३	प्रगतिवादी साहित्यिक मान्यता	३३
२.१.३.१	पार्टीप्रतिबद्धता	३३
२.१.३.२	वर्गप्रतिबद्धता	३४
२.१.३.३	साहित्यको प्रयोजन	३७
२.१.३.४	कला-साहित्य र विचार	३९
२.१.३.५	कला-साहित्य र भाषा	४०
२.१.३.६	कला-साहित्य, लेखक र रुचि	४१
२.१.३.७	कला-साहित्य र मानवीय श्रम	४३
२.१.३.८	कला-साहित्य र चिन्तन	४४
२.१.३.९	कला-साहित्य र प्रेम	४५
२.१.३.१०	कला-साहित्य र चेतना	४६
२.१.४	प्रगतिवादी कथासंरचना	४८
२.१.४.१	कथानक	४८
२.१.४.२	चरित्र-चित्रण	४९
२.१.४.३	परिवेश	५२
२.१.४.४	दृष्टिबिन्दु	५३
२.१.४.५	उद्देश्य	५४
२.१.४.५	अन्तर्वस्तु	५४
२.१.४.६	भाषा-शैली	५६
२.२	सारांश	५६

अध्याय : तीन

समकालीन प्रगतिवादी नेपाली कथाको पृष्ठभूमि तथा विकास

३.०	विषयप्रवेश	५८
३.१	प्रगतिवादी कथापूर्वको नेपाली कथापरम्परा र चरण विभाजन	५८
३.१.१	प्रारम्भ कालीन नेपाली कथा	५९

३.१.२	माध्यमिक कालीन नेपाली कथा	५९
३.१.३	आधुनिक नेपाली कथा	६०
३.२	प्रगतिवादी नेपाली कथाको पृष्ठभूमि	६१
३.२.१	राजनीतिक पृष्ठभूमि	६१
३.२.२	आर्थिक-सामाजिक पृष्ठभूमि	६३
३.२.३	साहित्यिक-सांस्कृतिक पृष्ठभूमि	६४
३.३	प्रगतिवादी नेपाली कथाको मोड तथा उपमोड विभाजन तथा विकास	६७
३.३.१	पूर्वकालीन प्रगतिवादी नेपाली कथाविकास मोड	६८
३.३.१.१	प्रारम्भिक प्रगतिवादी कथा	६८
३.३.१.२	सङ्कटकालीन प्रगतिवादी कथा	७१
३.३.२	समकालीन प्रगतिवादी नेपाली कथाविकास तथा उपमोड विभाजन	८३
३.३.२.१	विकासकाल	८३
३.३.२.२	प्रभावकारी काल	८८
३.३.२.३	विकसित काल	९०
३.४	सारांश	९५

अध्याय : चार

पहिलो उपमोडका कथाहरूको प्रवृत्तिगत अध्ययन

४.०	विषयप्रवेश	९६
४.१	सामाजिक विकृति र विसङ्गतिको प्रतिबिम्बन	९६
४.२	सामन्ती शोषणको उद्घाटन	११६
४.३	प्रशासनिक अकर्मण्यताको आलोचना	१३६
४.४	महिला, बाल तथा अपाङ्गहरू माथिको शोषणको विरोध	१५३
४.५	वर्गीय चेतनाको विकास	१६३
४.६	पुँजीवादी चरित्रको आलोचना	१६८
४.७	शौर्य र साहसको प्रदर्शन	१७२
४.८	आर्थिक विपन्नताको उद्घाटन	१८४
४.९	देहव्यापारमा लाग्नुपर्ने स्थितिको आलोचना	१९२
४.१०	सहरी सभ्यताको आलोचना	१९५
४.११	राजनीतिक विकृतिको आलोचना	२००
४.१२	सारांश	२०७

अध्याय : पाँच

दोस्रो उपमोडका कथाहरूको प्रवृत्तिगत अध्ययन

५.०	विषयप्रवेश	२०८
५.१	सामाजिक विकृति र विसङ्गतिको प्रतिबिम्बन	२०८
५.२	सामन्ती शोषणको उद्घाटन	२२४
५.३	प्रशासनिक अकर्मण्यताको आलोचना	२४०
५.४	महिला, बाल तथा अपाङ्गहरू माथिको शोषणको विरोध	२४७
५.५	वर्गीय चेतनाको विकास	२५३
५.६	पुँजीवादी चरित्रको आलोचना	२५५
५.७	आर्थिक विपन्नताको उद्घाटन	२५९
५.८	राजनीतिक विकृतिको चित्रण	२६८
५.९	शौर्य र साहसको प्रदर्शन	२८१
५.१०	सहरी सभ्यताको आलोचना	३०२
५.११	बौद्धिक विकृतिको चित्रण	३०७
५.१२	विस्तारवादी तथा साम्राज्यवादी अतिक्रमणको उद्घाटन	३१२
५.१३	सारांश	३१३

अध्याय : छ

तेस्रो उपमोडका कथाहरूको प्रवृत्तिगत अध्ययन

६.०	विषयप्रवेश	३१४
६.१	सामाजिक विकृति र विसङ्गतिको प्रतिबिम्बन	३१४
६.२	सामन्ती शोषणको उद्घाटन	३३५
६.३	प्रशासनिक अकर्मण्यताको आलोचना	३४९
६.४	महिला, बाल तथा अपाङ्गहरू माथिको शोषणको विरोध	३५९
६.५	वर्गीय चेतनाको विकास	३७५
६.६	पुँजीवादी चरित्रको आलोचना	३९९
६.७	शौर्य र साहसको प्रदर्शन	४०६
६.८	आर्थिक विपन्नताको प्रतिबिम्बन	४२७
६.९	प्रहरी प्रशासन ज्यादतीको उद्घाटन	४३४
६.१०	कृत्रिम सभ्यताको चित्रण	४५२

६.११	राजनीतिक विकृति चित्रण	४५९
६.१२	बौद्धिक विकृतिको चित्रण	४८७
६.१३	गैरप्रजातान्त्रिक परिपाटीको आलोचना	४९५
६.१४	विस्तारवादी तथा साम्राज्यवादी अतिक्रमणको उद्घाटन	५००
६.१५	धार्मिक अन्धताको चित्रण	५०४
६.१६	माओवादी गतिविधिको प्रतिबिम्बन	५०६
६.१७	सारांश	५१५

अध्याय : सात

उपसंहार

७.०	विषयप्रवेश	५१६
७.१	सारांश	५१६
७.२	निचोड	५२६
७.३	सम्भाव्य शोधशीर्षक	५३१
	सन्दर्भसूची	५३२
	परिशिष्ट	५४७